
FEJEZETEK KÖZÉP-, KELET- ÉS DÉLKELET- EURÓPA TÖRTÉNETÉBŐL

Jugoszlávia története új megközelítésben

„Jugoszlávia több volt egy országnál – egy eszme is volt.” – idézi *Dejan Djokić* és *James Ker-Lindsay* a volt délszláv állam történetéről 2011-ben a patinás angol Routledge kiadó gondozásában *New Perspectives on Yugoslavia. Key Issues and Controversies* (Jugoszlávia új megközelítésben. Aktuális kérdések és vitatott témák) címmel megjelent tanulmánykötetük bevezetőjében. A Londoni Egyetem Balkán-tanulmányok központjában (Centre for the Study of the Balkans, Goldsmith, University of London) vezető kutatóként oktató és kutató Djokić neve nem ismeretlen a délszláv ország történelemmel foglalkozó kutatói és a magyar olvasóközönség előtt. Több munkájáról e folyóiratban is olvashattak recenziókat.¹ Szerkesztőtársa, James Ker-Lindsay a szintén rangos londoni egyetem, a London School of Economics délkelet-európai intézetének (Politics and International Relations of South East Europe) vezető kutatója és több, napjaink balkáni konfliktusáról írt monográfia szerzője.² A szerkesztők úgy vélik, hogy Jugoszlávia pusztá említése még 20 évvel az állam felbomlása után is képes heves érzelmek kiváltására: míg egyesek számára nem jelent többet egy „gyűlöletes képződménynél”, amely a nemzeti identitások elnyomására törekedett és eltérő népeket, népcsoportokat zárt össze egy eleve bukásra ítélt mesterseges államalakulatba, mások számára Jugoszlávia a közös víziót, az eltérő kulturális, vallási háttérrel, regionális különbségekkel rendelkező területek egyesítését jelentette. A valóság azonban soha sem fekete-fehér, hangsúlyozzák a szerkesztők, ahogy azt is, hogy a kutatóknak továbbra is számos megválaszolandó kérdésre kell választ adniuk. Tanulmánykötetükkel ezért a korábban kevésbé kutatott témákra, kérdésekre figyeltek, és szakmai vitát

1. Dejan Djokić: Jugoszlávizmus: egy bukott eszme története. *Klió*, 2006/2., 66–73., Szerb–horvát kompromisszumkeresés a két világháború közti Jugoszláviában. *Klió*, 2009/1., 44–54. és Dejan Djokić: Pašić és Trumbić: A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság. *Klió*, 2012/3., 66–77.

2. A teljesség igénye nélkül: *EU Accession and UN Peacemaking in Cyprus*. New York–Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2005.; *Crisis and Conciliation: A Year of Rapprochement between Greece and Turkey*. London, I. B. Tauris, 2007. és *Kosovo: The Path to Contested Statehood in the Balkans*. London, I. B. Tauris, 2009.

kívántak generálni. E célból további 10 fiatal kutatót és elismert történészt, politológust és szociológust kértek fel egy-egy tanulmány megírására. A szerzők között megtalálhatjuk *Nebojša Vladislavljevićet*, a belgrádi egyetem docensét, Florian Biebert, a grazi egyetem professzorát, az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával több munkájával is foglalkozó *Mark Cornwallt* vagy éppen *Stevan K. Pavlowitchet*, a Southamptoni Egyetem professzor emeritusát, több, Jugoszlávia XX. századi történelmével foglalkozó monográfia szerzőjét.

A kötet 11 tanulmánya kronologikus sorrendben követi egymást. A sokszínű témaválasztás a hagyományos diplomácia- és politikatörténeti megközelítés mellett új módszerek, történeti irányzatok vizsgálódásba emelésére is lehetőséget biztosít. A jugoszláv eszme XX. század eleji fejlődésével és a Jugoszláv Bizottság szerepével foglalkozó első tanulmányt (*Yugoslavism in the Early Twentieth Century. The politics of the Yugoslav Committee*; A jugoszlávizmus a XX. század elején. A Jugoszláv Bizottság politikája.) ilyennek tekinthetjük.

Szerzője, *Connie Robinson* amerikai politológus a jugoszlávizmus XIX. századi gyökereiből kiindulva a politikai mozgalommá formálódáson át a Jugoszláv Bizottság világháborús tevékenységét tekinti át. Rámutat arra, hogy a szervezet céljának a Monarchia felbomlásában eredendően nem érdekelt antant hatalmak meggyőzését tekintette és követelte a Bizottság *de facto* kormányként történő elismerését. Céljuk eléréseért emigráns helyzetükből adódóan közvetlen lobbitevékenységet folytathattak a brit, francia, orosz és az amerikai kormánykörök képviselőinél, és törekedtek a művelt és politikailag aktív közvélemény megszólítására. Érvelésükben számos toposzt felhasználtak (a kereszténység védőbástyái, Koszovó mítosza), többször megemlítették, hogy a brit érdekek védelmezőiként lépnek fel a német imperializmussal szemben, ahogyan azt is, hogy az európai és keresztény örökségét feladó Ausztriával szemben is védelmet nyújtanak. A Bizottság tagjai azt is felismerték, hogy Jugoszlávia létrejötte a szövetséges hatalmak akaratától, a háború kimenetelétől és legfőképp a háborút lezáró béketárgyalásoktól függ. A Bizottság jelentőségét értékelve azonban Robinson arra is rámutat, hogy tagjaiban tudatosult, hogy követeléseikben csak addig mehettek el, ameddig közvetlenül nem veszélyeztették az erősebb államok érdekeit.

Míg *Connie Robinson* a Jugoszláv Bizottság szerepét vizsgálta tanulmányában, *Mark Cornwall* az alulról szerveződő mozgalmak szerepét elemzi (*The Great War and the Yugoslav Grassroots: Popular mobilization in the Habsburg Monarchy, 1914–18*; A nagy háború és az alulról szerveződő ju-

goszláv mozgalmak: A tömegek mozgósítása a Habsburg Monarchiában, 1914–1918.). Tanulmányát azért is hasznosnak tartom, mert általa a horvát és szerb törekvésekhez képest gyakran háttérbe szoruló szlovén mozgalmak világháborús formálódásába nyerhetünk betekintést. A Reichsrat, vagyis az osztrák parlament 33 délszláv képviselőjének 1917. május 30-i nyilatkozatával a szerbek, a horvátok és a szlovének egy, demokratikus államban történő egyesülés mellett kötelezték el magukat a Habsburg dinasztia vezetésével. A tömeges petíciók és a nagy létszámú tüntetések alapján Cornwall megállapítja, hogy az alulról szervezett mozgalmak a szlovén vidékeken voltak a legerősebbek, amibe több tényező is belejátszott. A gyülekezés terén megnyilvánuló nagyobb szabadság mellett a német nacionalizmustól és az olasz imperializmustól való félelem, a jövőt illető bizonytalanság és a gazdasági nehézségek is fontosak voltak.

A szlovének mozgalma nem volt végig statikus. 1914–1916 között többségük lojális maradt a Monarchiához és a dinasztiahoz – nem elhanyagolható mértékben a szlovén papság lojalitásának és a helyi közösségekben játszott befolyásos szerepének köszönhetően. A háborút igazságosnak tartották, hiszen azt a katolikus Habsburgok vívták az ortodoxok ellen, Olaszország antant oldalán történt belépését (1915) pedig közvetlen fenyegetésként élték meg. A májusi deklaráció kiadását követően a mozgalom új szakaszába lépett, csúcspontját 1917–1918 telén érte el. Ekkor még mindig a birodalmon belüli szlovén–horvát egységet preferálták, mutat rá Cornwall, és kevésbé gondoltak a Szerbiával való egységre, még kevésbé egy független horvát állam létrehozására. A szlovén történetírás legfrissebb munkáira támaszkodva Cornwall arra is rámutat, hogy a petíciós mozgalom ereje vidékenként eltérő volt. Krajnában 30 500 aláírást gyűjtöttek; Dél-Stájerországban egyszerűen volt élénkebb, de a német nyelvhatár közelsége miatt óvatosabb is a mozgalom; Karintiában viszont a kormányzó minden mozgalmat elfojtott, a szlovén nemzeti tüntetéseket pedig 1917–1918-ban betiltotta. Így itt mindössze 10 helyi egyházi tanács támogatta a májusi deklarációt, igaz, így is 19 ezer aláírást gyűjtöttek össze, ami az ottani szlovén népesség 20 százalékát jelentette. A mozgalom 1918 tavaszán a hadsereget is elérte. Erre utal, hogy az 1918. április 22–24-én Ljubljánában kitört spontán demonstráció ellen a szlovén csapatok megtagadták a fellépést. A fronton szolgáló egységeknél viszont csak kevés engedetlenségre került sor, főként az olasz fronton, árnyalja a képet a brit történész.

A szlovén lakta területek mellett Cornwall röviden a horvátországi, dalmáciai és bosznia-hercegovinai alulról szerveződő mozgalmak szerepét is vizsgálja. Úgy véli, hogy a májusi deklaráció visszhangja Dalmáciában

1918-ban talán még a szlovén területeken tapasztaltaknál is erősebb volt, Horvátországban, az eltérő horvát célok, történelmi prioritások miatt a közvélemény körében hasonló agitációt nem figyelhetünk meg. Bár Bosznia-Hercegovinában alapvetően kedvezőek voltak a feltételek a mozgalom számára, a hatóságok minden politikai tevékenységet betiltottak. A szerbek okkal óvatosak voltak, a horvátok megoszlottak maradtak, a muszlim vezetők többsége pedig ellenségesen viszonyult a nyilatkozathoz – miközben a muszlim nők 1918-ra már-már veszélyes mértékben támogatták a jugoszlávbarát szociáldemokratákat.

Cornwall tanulmányához hasonlóan szintén újszerű és hiánypótló témát dolgoz fel a társadalom- és mentalitástörténet módszereivel *John Paul Newman*, a dublini University College tudományos munkatársa. Tanulmányában a világháborús örökség egy résztermáját, a háborús rokkantak társadalmába történő visszaintegrálódását járja körül (*Forging a United Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes: The legacy of the First World War and the 'invalid question'*; Az egyesült Szerb – Horvát – Szlovén Királyság megalakítása. Az első világháború öröksége és a „veterán kérdés”). Ahogyan arra a szerző is rámutat, Szerbia az első Balkán-háború kitörése óta (1912) szinte szünet nélkül hadban állt. Így érthető, hogy a háborús veteránok visszaillesztése fontos megoldandó feladat elé állította a jugoszláv kormányzatot. A belgrádi kormány e feladatnak az 1920-as évek elején legjobban tudása szerint meg is kívánt felelni. A juttatásokból pedig nem csak a szerbek, hanem a horvátok és a szlovének is részesültek. A hadirokkantak, háborús veteránok országszerte számos szervezetet hoztak létre. Legaktívabbak a szerb hadseregben szolgáló katonák voltak, a legnagyobb szervezeteik nekik voltak. Az 1925-ben 38 ezres tagsággal rendelkező szervezetek fele Szerbiában működött. Az eltérő háborús tapasztalat azonban súlyosan megosztotta a szervezeteket, így azok nem válhattak a megbékélés előmozdítóivá sem. Belejátszott ebbe az is, hogy egészen 1925-ig nem szabályozták az egész országra kiterjedő törvényben a hadirokkantak kérdését, ami különösen a horvát veteránokat frusztrálta. A horvátok sérelmezték továbbá, hogy a hivatalos propaganda szinte kizárólag a szerb hadsereg háborús áldozatairól emlékezett meg, a propaganda Szerbia szerepét hangsúlyozta a többi délszláv nép felszabadításában és Jugoszlávia egyesítésében. A horvátok pedig a mindennapokban a hivatali ügyintézés során gyakran találtak becsúszásokat, cinikus megjegyzésekkel, melyek a hivatalos dokumentumokban is visszaköszönnének, támasztja idézetekkel is alá Newman.

A horvátok mellett a szerb hadirokkantaknak is szembe kellett nézniük egy további súlyos problémával: marginalizálódásukkal, *Josip Pavičić* hor-

vát veterán író megfogalmazásával a „csendes likvidálással”. Ez különösen 1929 után vált szembetűnővé. Az ekkor elfogadott törvény újrafogalmazta a minisztériumok felelősségét és csökkentette az állami ellátásban részesülők körét. Habár a kormány döntését pénzügyileg akár ésszerűnek is tekinthetjük, igazolta a veteránok félelmeit. A háborús érdemeket, küzdelmeket hangsúlyozó hivatalos propagandával szemben csak két lehetőségük maradt, mutat rá a dublini történész: az öngyilkosság vagy az elfeledés, a láthatatlanná válás a háborús évektől továbblépni akaró társadalomban.

Kronológiailag már az 1930-as évek szerb–horvát ellentétével, a horvát bánáság létrejöttét követően kiéleződött szerb kérdéssel foglalkozik a szerkesztő, Dejan Djokić tanulmánya (*National Mobilization in the 1930s. The emergence of the 'Serb question' in the Kingdom of Yugoslavia*; Nemzeti mozgósítás az 1930-as években. A „szerb kérdés” felbukkanása a Jugoszláv Királyságban). Tanulmányával a közgondolkodásban a két világháború közti Jugoszlávia történelméről kialakult általánosságokat, már-már statikus képet kívánja árnyalni. Ezért az 1930-as évek második felében jelentkező szerb elégedetlenség kevésbé kutatott témáját vizsgálja. Meglátása szerint a szerb kérdés gyökerei 1937 nyaráig, az úgynevezett konkordátum-válságig nyúlnak vissza. (Vladko Maček, a horvát tömegpárt, a Horvát Parasztpárt (HSS) vezetője szükségtelennek tartotta a konkordátum megkötését, mutat rá a szerző, mert attól tartott, hogy Milan Stojadinović miniszterelnök horvát szavazókat csábíthat el a HSS-től.) A horvát bánásgról szóló rendelet 1939. augusztus 26-i kihirdetését követően szinte azonnal kérdésként vetődött fel, miért halogatják a szerb bánáság létrehozását és létrehozása esetén hol húzódjon annak határa, milyen legyen a belső berendezkedése? A szinte azonnal manifesztálódó szerb elégedetlenséget Djokić több okra vezeti vissza. A helyi, zömmel horvát hatóságok érzéketlensége, túlkapásai mellett a kormány legitimációjának hiánya és a társadalmi-gazdasági tényezők is belejátszottak. Fontos szerepet játszott a szerb nacionalizmus is. Ezzel összefüggésben különösen a Szerb Kultúrklub és lapja, a *Srpski glas* szerepét emeli ki. A lapban megjelent írások célul tűzték ki, hogy a horvátokhoz hasonlóan a szerbség is egyetlen nemzeti program mögé sorakozzon fel. Habár elvetették Sándor király integráns jugoszlávizmusát, Jugoszlávia létét nem kérdőjelezték meg. Sőt, hangsúlyozták, hogy az ország csak akkor lehet erős, ha a szerbek is azok. A jugoszlávizmust amúgy sem tekintették összeegyeztethetetlennek a szerb és a horvát nacionalizmussal, hiszen az elsőt állami ideológiaként, az utóbbiakat nemzeti eszmeként definiálták. A lapban megfogalmazottakkal azonban nem minden prominens szerb értett egyet, hangsúlyozza Djokić. Mivel azonban 70 éves fennállása alatt Jugoszlávia

nem működött demokratikus föderációként, lehetetlen megmondani, hogy az 1939-ben formálódó rendszer működőképes lett volna-e? Azt azonban a szerző valószínűsíti, hogy ha a királyi Jugoszlávia kevésbé lett volna centralista, a két világháború közti időszak talán stabilabb lett volna, és így talán a második világháború is kevésbé lett volna erőszakos.

A második világháború erőszakosságát, az etnikailag motivált tömeggyilkosságok megszervezését és kivitelezésük módját már *Tomislav Dulić* vizsgálja, *Raul Hilberg* „modern” pusztítási folyamatról szóló modelljét hívja segítségül. (*Ethnic Violence in Occupied Yugoslavia: Mass killing from above and below*; Etnikai erőszak a megszállt Jugoszláviában. Alulról és felülről szervezett tömeggyilkosságok.) Hilberg modellje szerint minden szisztematikus tömeggyilkosság három szerves lépésből áll: (1.) a megsemmisíteni kívánt csoport meghatározása; (2.) a csoport tagjainak koncentrálása; (3.) tömeggyilkosság révén megsemmisítésük. Hilberg szerint a „modern” tömeggyilkosságok abban különböznek a korábbi korokban végrehajtottaktól, hogy mindegyik fázist egy-egy allépés követ: a definiáltak munkától való megfosztása, tulajdonuk államosítása; a koncentrált csoportok kényszermunkája és kiéheztetése; valamint haláluk után személyes javaik konfiskálása (82–83. o.) A modell alapján Dulić úgy véli, hogy Jugoszláviában az usztaák és a csetnikek esetében érdemes vizsgálódásokat folytatni. A „felülről”, az államigazgatás által szervezett gyilkosságok kapcsán a két csoport módszerei közti legfőbb eltérést abban látja, hogy az utóbbiak nem kívántak külön adminisztratív szerveket létrehozni a gyilkolászás levezénylésére.

A felülről szervezett tömeggyilkosságok vizsgálata mellett Dulić az alulról szerveződött akciókra is kitér. Mintapéldának a csetnikek által 1941. december 1-jén Gorazdében elkövetett etnikai tisztogatást tekinti. Céljuk kettős volt: a muszlimokat kívánták a mihamarabbi menekülésre ösztönözni, másrészt ezáltal vélték megoldhatónak a katonák fizetését. A felülről és az alulról szerveződő etnikai tisztogatások a szerző szerint azt a kérdést is felvetik, hogy milyen volt a politikai döntéshozók és az atrocitások helyi végrehajtói között a kapcsolat, továbbá, hogy a központ mennyire kontrollálta az eseményeket? A kérdés különösen az usztaák esetében lehet érdekes, véli Dulić, mert erőszakos cselekedeteikre gyakran a központtól távol került sor. Ennek ellenére meglehetősen szoros korrelációt figyelhetünk meg. Zágráb utasítását követően a legtöbb helyen ugyanis abbamaradtak az atrocitások, igaz, a hatóságokat korántsem a szerbek iránt érzett empátia vezette, hanem az, hogy Kelet-Hercegovinában a pattanásig feszült helyzet már lázadással fenyegetett, és a németek (tartva a lázadás továbbterjedésé-

től) nyomást gyakoroltak az usztasa vezetésre. Dulić végül azt a kérdést is felteszi, hogy mi motiválhatta a döntéshozatalt? Úgy véli, hogy az okokat lehetetlen egyetlen, ideológiai vagy más magyarázatra visszavezetni, abba az adott körülmények (anyagi előnyök, a kegyetlenség kultusza, a hatalommal szembeni engedelmesség, a hatalom nyomása) játszották a legfontosabb szerepet.

Szintén a világháborús korszakról, a londoni jugoszláv emigráns kormány működéséről szól *Stevan K. Pavlowitch* tanulmánya is (*Yugoslavia in Exile: The London-based wartime government, 1941–45*; Az emigráns Jugoszlávia: a londoni háborús kormány, 1941–1945). A brit fővárosba 1941 júniusában hősként érkező kormánynak kezdettől fogva számos ellentétel, belső problémával kellett megküzdenie. Azonnali problémát jelentett a „hogyan tovább?” kérdése és az, hogy a kormányban inkább a hadsereg tisztikara vagy a politikusok domináljanak. Leegyszerűsítő azonban pusztán a politikusok és a hadsereg ellentétéről beszélnünk, hiszen a táborno-
kok és a fiatal tisztek között is ellentét feszült. Az emigráns kormány a brit kormánnyal is ellentétbe került. Nagy-Britannia számára ugyanis a legfőbb cél a világháborús győzelem volt; a katonai hatékonyság szempontjából ennek rendelték alá, hogy melyik ellenálló csoportot támogatják. A végső győzelem elérése érdekében saját és kisebb szövetségeseik háborús célja között teljes azonosságot kívántak meg. Az emigráns politikusok kevés információval rendelkeztek a jugoszláviai harcokról, részben azért is, mert a kommunikációs csatornákat a britek ellenőrizték. Így azt sem ismerték fel, hogy a jugoszláviai ellenállás a háború utáni hatalom megszerzéséről szól. Továbbra is napirenden volt a szerb–horvát kérdés, amely kölcsönösen gyanakvóvá tette az emigráns kormány tagjait. Pavlowitch azonban arra is rámutat, hogy a szerb miniszterek sem alkottak monolit tömböt, egymás közti vitáikban gyakran együttműködtek a horvát kormánytagokkal. Összességében az emigráns kormányról Pavlowitch lesújtó véleményt fogalmaz meg: „Az emigrációba vonuló jugoszláv kormány a 11. órában jött létre a sokféle pártok széles képviselőtekeként. Nem maradt idejük, hogy [közös] programban egyezzenek meg. Nem tekinthetjük működő csoportnak, főleg nem háborús kabinetnek. Azok a pártvezetők, akik elérték a brit partok biztonságát, képtelenek voltak szembeszállni azzal a katasztrófával, amely elpusztította Jugoszláviát. [...] Idejük többségében úgy viselkedtek, mintha közösen túl tudnák élni a háborút, azzal, hogy a valóban fontos kérdésekről nem ejtenek szót.” (114. o.). Mindeközben nem ismerték fel, hogy eredményeiket, eszméiket és követőiket a háború végleg elsöpörte. Tudatlanságukat saját céljaik elérésére brit vendéglátóik kegyetlenül kihasználták.

A háborús megszállás, polgárháború, etnikai konfliktus ellenére a kommunista partizánok vezetésével 1945-re egy új, második Jugoszlávia jött létre. 1991-ig tartó fennállásával mindössze egyetlen tanulmány foglalkozik a kötetben. Dejan Jović (University of Stirling) Horvátország példáján keresztül kíséri meg újraértelmezni a szocialista Jugoszlávia létrejöttét, fennállását és a bukásához vezető okokat (*Reassessing Socialist Yugoslavia, 1945–90: The case of Croatia; A szocialista Jugoszlávia újraértékelése, 1945–1990. Horvátország példája.*), miközben cáfolja azt a széles körben elterjedt nézetet, hogy a horvátokat és Horvátországot a külső hatalmak erővel kényszerítették volna vissza Jugoszláviába és azt, hogy az állam a horvát nemzet „hosszú, sötét börtöne” lett volna (117. o.). Úgy véli, hogy ennek pont az ellenkezője az igaz. A horvátok egyike voltak azoknak, akik a jugoszláv status quót a legtovább támogatták. Az államon belül sokáig az egyik legkonzervatívabb (értsd: kommunista) és leginkább jugoszlávbarát részt képezték.

Mégis miért fogadták el a horvátok Jugoszlávia szocialista koncepcióját? – teszi fel a kérdést. Válaszként számos, egymással összefüggő okot, tényezőt említ. Legfontosabbnak azt tartja, hogy a titói koncepció megoldást ígért a horvátok legfőbb céljára. A lakosság többsége belefáradt a háborúba, stabilitásra és békére vágyott. A kommunista vezetés elvetette, hogy a horvátokat kollektív bűnösökként bélyegezzék meg, Josip Broz Tito pedig személyében garanciát jelentett arra, hogy nem kerül sor megtorlásra. A föderatív berendezkedés kompromisszumos megoldást és valós alternatívát kínált, miközben modernként is hatott. Gondoljunk csak arra, hogy a hidegháború két szuperhatalma, az Egyesült Államok és a Szovjetunió is föderatíván épült fel, hívja fel a figyelmet. A Horvát Köztársaság létrehozása egyben a horvát államiság elismerését is jelentette, a jugoszláv különutas külpolitika pedig összetartó szerepet töltött be. Jugoszlávia népszerűségét növelte a gazdasági fejlődés is. Az 1970-es évek gazdasági válsága azonban Horvátországot is érintette, és mintegy dominóhatásként a bizonytalanság, az idegesség, a jövőtől való félelem légkörét alakította ki, miközben generációváltásra is sor került. Habár az 1990-ben kiírt választásokon a Tudjman vezette Horvát Demokrata Közösség (HDZ) győzött, azonban ez még nem jelentette, hogy a horvátok többsége a kiválás híve lett volna. Állítását Jović a korabeli *Danas* napilapban közölt közvélemény-kutatásokkal támasztja alá. Eszerint a lakosság többsége (Tudjmanhoz hasonlóan) a konföderációban gondolkodott, második lehetőségként a föderáció megőrzését támogatták, és csak harmadik opcióként mérlegelték a kiválás lehetőségét. Mindezt a választási eredmények is visszaigazolták. Sőt, még a HDZ-re szavazók 54

százaléka sem óhajtotta ekkor a függetlenséget. A politikai pártok, mozgalmak radikalizálódása viszont további radikalizálódást szült. A háború így már nem csak elkerülhetetlenné vált, hanem, „ami még ennél is rosszabb, minden, nem választást nyert erő számára óhajtottá vált.” (140. o.)

Ezzel az elhúzódó, felbomlási folyamattal a kötet három tanulmánya is foglalkozik. Elsőként *Nebojša Vladisavljevićé*, amelyben a szerző arra keresi a magyarázatot, hogy a tömegmozgalmak milyen szerepet játszottak Jugoszlávia felbomlásában (*The Break-up of Yugoslavia: The role of popular politics*; Jugoszlávia felbomlása. A tömegmozgalmak szerepe). Úgy véli, hogy a gazdasági válság, a politikai vezetésben végbement generációváltás, az elit konfliktusai, a gazdasági, politikai és alkotmányos reform, a nacionalizmus újjáébredése, valamint a hidegháború vége és a kommunizmus összeomlása együttesen vezetett Jugoszlávia instabilitásához. Mindez jó táptalajt biztosított az alulról szerveződő társadalmi mozgalmak számára. A mozgalom korai szakasza a koszovói szerbek 1981-es tüntetéseivel vette kezdetét. A szakasz második fázisát jelentő munkássztrájkok (1985-1988), tiltakozó megmozdulások már kiterjedtebb területen éreztették hatásukat, míg a harmadik frázisban (1988 nyarától) az ipari munkások sztrájkja összekapcsolódott a magasrangú hivatalnokok növekvő elégedetlenségével.

A korai szakaszt követő antibürokratikus forradalmat Vladisavljević a tömegek mobilizációs hajlandósága szempontjából elemzi. Megállapítja, hogy 1988 szeptembere és 1989 márciusa között a szerb és a montenegrói mobilitás magas fokot ért el. Amíg azonban Szerbiában nagyrészt felülről szervezték a megmozdulásokat, Montenegróban inkább az alulról szerveződés figyelhető meg. A szerző az antibürokratikus forradalmat a nacionalista követelések és szimbólumok mellett társadalmi mozgalomnak is tekinti, amely erős társadalmi-gazdasági fókusszal rendelkezett, a politikai elit elszámoltatását hangsúlyozva pedig a politikai részvétel kibővítését célozta. Emellett régi és új konfliktusokat hozott felszínre, miközben a politikai intézmények egyre kevésbé voltak működőképesek és egyre gyorsabban változott maga a politikai keret is. Gyorsan talaját veszítette a jugoszláv identitás is; helyét az egymást kizáró nemzeti identitások vették át. Azt azonban Nebojša Vladisavljević is leszögezi, hogy nem egyedül a tömegmozgalmak vezettek az ország felbomlásához. Hozzájárulásuk az volt, hogy a „nagyon diverz, multinacionális társadalomban akkor artikuláltak számos, eltérő jellegű konfliktust, amikor a politikai intézmények egyre diszfunkcionálisabbakká váltak és a régi hatalmi rendszer egyre gyorsabban változott.” (158. o.)

A tömegek mobilizációs szerepét vizsgálja a grazi egyetem tanára, *Florian Bieber* is, aki arra keresi a választ, hogy milyen okok vezettek Milošević

bukásához és arra miért pont 2000 őszén került sor (*Popular Mobilization in the 1990s: Nationalism, democracy and the slow decline of the Milošević regime*; A tömegek mozgósítása az 1990-es években. Nacionalizmus, demokrácia és a miloševići rendszer lassú hanyatlása). Megállapítja, hogy a rendszer 12 éves regnálása alatt több tünteteshullámra is sor került: 1988–1989-ben (ekkor még a rendszer koreográfiájára), majd 1991 márciusától és végül 1996 őszén. Bieber mindenből azt a következtetést vonja le, hogy a „politikai és a társadalmi létet több mint egy évtizeden keresztül a mozgósítás és az ellenmozgósítás (counter-mobilization) határozta meg; a tiltakozások pedig nagyobb politikai legitimációs erővel bírtak, mint a választások.” (162. o.). A grazi történész arra is felhívja a figyelmet, hogy a nagy tüntetésekre mindig békeidőben került sor. A miloševići Jugoszláviát az „etnikai féldemokrácia” fogalmával jellemzi, ami ellen az ellenzéki pártok nem mertek, vagy nem akartak összefogni a kisebbségek pártjaival. A demokratikusnak tűnő versengés valójában nacionalista versengés volt, az ország állandó *de facto* szükségállapotban létezett. A rendszer egészét jellemezve Bieber annak növekvő autoriter vonásait tartja a legfontosabb jelenségnek. A rohamosan csökkenő népszerűséget és a demokratikus legitimitást autoriter intézkedésekkel és a demokratikus legitimitás további csökkentésével kompenzálták.

Milošević a koszovói albánok ellen is harcolt. Azt a folyamatot, aminek eredményeként a nemzetközi közösség elfogadta a szerbiai tartomány függetlenségét, James Ker-Lindsay elemzi (*The 'Final' Yugoslav Issue: The evolution of international thinking on Kosovo, 1988–2005*; Az „utolsó” Jugoszláv ügy: A Koszovóval kapcsolatos nemzetközi gondolkodás evolúciója, 1988–2005). Hangsúlyozza, hogy a nemzetközi közösség egy hosszú folyamat eredményeként jutott el 2005-re Koszovó teljes függetlenségének elismeréséig. A nagyhatalmak még 1999-ben, a NATO-bombázások évében is az autonómiát preferálták. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa 1244. számú határozatában (1999. június 10.) nemzetközi ellenőrző szervet állított fel (UNMIK), de még mindig az autonómiát jelölte meg preferált megoldásként. Ez azonban a koszovói albánok számára visszalépést jelentett volna, hiszen számukra a nemzetközi ellenőrzés a teljes függetlenség kivívása felé vezető út első állomása volt. Milošević bukása és a 2001. szeptember 11-i terrortámadás hatására azonban változás következett be a nagyhatalmak albánokkal szembeni álláspontjában. Egyrészt nem kívánták destabilizálni a szerbiai demokratikus átmenetet, másrészt az Egyesült Államok a Közel-Keletre figyeltek, miközben Európa csak kelletlenül foglalkozott Koszovó ügyével. Elmozdulásra így csak 2003–2004-ben kerülhetett sor. Igazi para-

digmaváltás viszont csak 2004 tavaszán történt, azt követően, hogy három albán fiú belefúladt az Ibar folyóba. Az ezt követően kirobbant zavargás súlyos csapást mért a rend fenntartására képtelen UNMIK és KFOR erők megítélésére is. A nemzetközi aktorok felismerték, hogy a tartomány jövője rendezését tovább már nem lehetett halogatni, végső megoldásként pedig az államiság elismerését jelölték meg. További ösztönzést jelentett, hogy a közel-keleti prioritásai, az ottani elhúzódó válságkezelés miatt az Egyesült Államok minél hamarabb ki kívánt vonulni a balkáni ügyek rendezéséből.

Az államiság és a nemzetközi elismerés a Balkán stabilitásának azonban csak egyik eleme. A tartós békéhez a múlttal való szembenézés és a megbékélés is szükséges. Az ezzel kapcsolatos kísérleteket, azok sikereit és kudarcait *Jasna Dragović-Soso* és *Eric Gordy* közös tanulmányában veszi számba (*Coming to Terms with the Past: Transitional justice and reconciliation in the post-Yugoslav lands*; Megbékélés a múlttal. Átmeneti igazságszolgáltatás és megbékélés a jugoszláv utódállamokban). A szerzőpáros megkülönbözteti a hazai és nemzetközi bírói fellépést és a nem bírósági folyamatokat. Az első esetében a volt Jugoszláviával foglalkozó Nemzetközi Törvényszék (ICTY), a hazai bíróságok és a hágai Nemzetközi Bíróság (ICJ) működését veszik górcső alá. Az ICTY megítélése azonban különösen ellentmondásos. A bírálatok között gyakran elhangzik, hogy a bizonyítékok kezelésében és a perek során számos nehézség adódott. A bíróság tevékenységének sok esetben politikai következményei is vannak. Működése azonban fontos eredménnyel is jár. Önmagában is jelentős, hogy egyáltalán sor kerülhetett a tárgyalásokra, a bíróság működése során keletkezett iratanyag pedig fontos dokumentumforrást jelenthet a háború eseményeinek tanulmányozásához. Az egyes délszláv utódállamokban zajló pereket tekintve is inkább a hiányosságok, a politikai szempont a meghatározó, vélik.

A bírósági tárgyalások mellett hasonlóan fontos szerepet töltenek be a megbékélésben az egyéb, nem bírósági folyamatok, különösen a békéltető bizottságok. Törekvéseiket azonban az őszinte politikai akarat hiánya, a közelmúlt eseményeinek eltérő és töredezett értékelése, a civil társadalom megosztottsága és a nemzetközi szereplők bonyolult érdekei miatt általában nem koronázza siker. Sok esetben a konkrétabb, megfoghatóbb gazdasági problémák rendezése is sürgetőbbnek hat. Így különösen fontossá válik az írók, filmesek, képzőművészek és a zenészek szerepe, hiszen, bizakodik a szerzőpáros, alkotó tevékenységükkel a politikai szereplők olyan új generációja alakulhat ki, akiket már nem terhelnek a múlt sérelmei.

Mind az egyes tanulmányok, mind pedig a kötet egészét tekintve elmondható, hogy az olvasó alaposan megírt, világos vonalvezetésű, bőséges

jegyzetapparátussal ellátott, szakmailag releváns munkákat olvashat. Az egyes tanulmányok a legújabb kutatási eredményekről számolnak be és a nemzetközi történetírásban kevésbé ismert témákat járnak körbe, miközben illeszkednek a történetírás új megközelítéseihez is. A szerkesztők és a kötet érdemének tartom, hogy a szerzők az egyes témák kapcsán törekedtek az okok és a mozgatórugók feltárására és folyamatokat kívántak elemezni.

Dejan Djokić–James Ker-Lindsay szerk.: *New Perspectives on Yugoslavia. Key Issues and Controversies* (Jugoszlávia új megközelítésben. Aktuális kérdések és vitatott témák). London–New York, Routledge, 2011. 224. o.

Vukman Péter